

Ключевые слова: социальная депривация, возрастная депривация, депривация престижа, статусно-ролевая депривация, депривация непризнания, депривация свободы выбора.

Varij J.M. Social deprivation as type of psychical deprivation.

The article deals with the problem and the essence of social deprivation as a kind of psychical deprivation. Classification of social deprivation according to the content, sources of social influence, intention, awareness degree and isolation, influence on conduct, psychology functioning and its manifestation forms is made for the first time.

Key words: social deprivation, age deprivation, deprivation of prestige, socio-class deprivation, deprivation of objection, choice deprivation.

УДК 159.9:37-057.87

З.Я. Ковальчук

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СИСТЕМІ ВЧИТЕЛЬ-УЧЕНЬ

У статті розкриваються соціально-психологічні особливості взаємодії в системі «вчитель-учень». Зазначається, що спрямованість учителя на себе і на інших, наявність у нього тих чи інших властивостей особистості може забезпечити продуктивність педагогічного спілкування, а також вплинути на характер міжособистісних контактів.

Ключові слова: взаємодія, спілкування, комунікативно-перцептивні процеси, соціальна роль, самовдосконалення, взаємовплив, система «вчитель-учень».

Кожна людина, включаючись у взаємини, стає суб'єктом і об'єктом ще на ранніх етапах життя. Спілкування розвивається під впливом мотивів, що спонукають учасників ставити перед

собою певні цілі та реалізовувати їх. Коли ж поставлено нереальні цілі, оцінка партнера, його потреб та інтересів неадекватна, уявлення про свої власні можливості неправильне, а способи звертання до партнера не відповідають даній ситуації, – виникає конфлікт.

Є категорії людей, професійно пов'язаних із процесом спілкування, а отже, із встановленням і підтриманням міжособистісних контактів. Серед них особливе місце належить вчителю, діяльність якого – інтенсивне і майже безперервне контактування.

Актуальність вивчення проблеми міжособистісної взаємодії зумовлена певними соціальними і соціально-психологічними чинниками. Найсуттєвішими з них є питання про зумовленість особливостей міжособистісного контакту у системі вчитель-учні. Ефективність педагогічної діяльності, її розвивальний потенціал суттєво залежать від характеру міжособистісних стосунків між учителем та учнями. Від уявлення про партнера по взаємодії залежить спосіб поведінки. Тому саме на соціально-психологічні аспекти взаємодії накладається система навчально-виховних зусиль педагога. Знання ж особливостей відображення у свідомості вчителя особистості учня значною мірою детермінує продуктивність взаємодії з ним. З огляду на це, дана проблема є вельми актуальною як з науково-теоретичного, так і практичного боку.

Проблема підвищення ефективності взаємодії в діадах, малих соціальних групах висвітлені у працях Г.М. Андрєєвої, О.О. Бодальова, Н.П. Анікеєвої, Я.Л. Коломінського та ін. Аналіз емпіричних досліджень проблематики педагогічного спілкування та педагогічної взаємодії представлено у працях Я.Л. Коломінського, К.Н. Волкова, В.А. Кан-Калика, Г.А. Ковальова, Р.Л. Кричевського, О.О. Леонтєва, С.В. Кондратьєвої, І.М. Юсупова, Р.Х. Шакурова, М.Г. Рогова та ін.

Однак проблема міжособистісного спілкування між вчителем та учнем розв'язується в когнітивному аспекті. Емоційно-ціннісні сторони проблеми розроблені значно менше.

Тому **метою** даної статті є розкриття соціально-психологічних особливостей взаємодії в системі вчитель-учень.

Із філософської точки зору поняття міжособистісного контакту об'єднує особливості біологічного (фізичного в розумінні точки перетину часу і простору) контакту і соціального, вкладаючи у первинну матеріальну форму цього явища духовний, людський сенс.

Соціологія розглядає контакт як процес взаємодії суб'єктів один з одним, їх взаємний вплив, інтеграцію тих чи інших якостей суспільних відносин. Соціальна психологія вивчає механізми побудови і формування цих якостей та їх роль у встановленні контакту. Отже, міжособистісний контакт – специфічне явище, зумовлене соціальними і психологічними факторами.

Коли у повсякденних умовах шкільного життя йдеться про рівень роботи, кваліфікацію педагога, його вплив на клас і окремих учнів, то головний акцент робиться на діяльнісних показниках: з'ясовують, які заходи цей педагог організовує в класі, як часто проводить індивідуальні бесіди з учнями, буває у їхніх сім'ях. Що ж стосується суто особистісних властивостей, то про них, як правило, згадують рідко. Можливо тому, що педагогів, які приваблюють школярів як особистості, порівняно мало.

Інтуїтивні порівняння деяких педагогів до виховання в класному колективі атмосфери справжнього гуманізму мають стати провідним імперативом всієї системи виховання в школі. Концептуально цей імператив осмислюється як розробка і реалізація особистісного підходу до подолання тієї глибокої й досить тривалої кризи, яку переживає сучасна школа. Сутність цієї кризи – у відчуженні значної частини школярів від учителя, школи, в їхньому небажанні її відвідувати.

Школа сьогодні не задовольняє запити й очікування багатьох підлітків і старшокласників; вони виявляються неспроможними пристосуватися до її вимог, «знайти себе» в її архаїчних організаційних структурах.

Загалом школа повинна прагнути до того, щоб мати у своїх стінах таких педагогів, які не тільки люблять роботу з дітьми, але й є для них привабливою особистістю, що викликає в учнів захоплення, бажання наслідувати його стиль поведінки, манеру і навіть зовнішність. Дорослий, що завдяки певним особистісним якостям є для дітей своєрідним еталоном, взірцем, іменується в педагогічній та соціальній психології моделлю [3].

Звичайно, роллю моделі контактовстановлююча функція педагога не обмежується. Не менше значення має (особливо коли йдеться про класного керівника) його спеціальна організаційна діяльність. Педагогічна взаємодія – це комунікативно-перцептивні процеси в системі вчитель-учень. Тому однією з професійних якостей вчителя є здатність до перцепції актуального внутрішнього світу дитини. Крім цього, педагог повинен вміти прогнозувати наміри та поведінку учня, усвідомлювати, як той розуміє конкретні ситуації міжособистісних контактів. Наставник повинен прагнути зрозуміти вихованця у процесі його особистого розвитку в міру того, як він дорослішає [9; 10].

Психологічні дослідження вказують на те, що зміни психіки у процесі розвитку учня можуть стати причиною певних суперечностей у системі стосунків учителя з учнями, і образ школяра, що сформувався у педагога, з часом може не відповідати новим якостям особистості вихованця. Від педагога вимагається і стабільність, і гнучкість соціальної перцепції. Взагалі готовність учителів до практичної діяльності у даному напрямку не відповідає вимогам сучасної школи. Учень, який розуміє, що наставник відчуває порухи його душі, більш чутливий до педагогічних дій [5].

Дослідження С. Кондратьєвої демонструє залежність розвитку соціальної перцепції від педагогічного стажу: з його збільшенням здатність пізнавати вихованця дещо покращується, однак ця залежність непрямолінійна. Адже розвитку соціальної перцепції сприяє не сам стаж, а покращення педагогічної майстерності (а це буває не у всіх вчителів). Найбільш адекватно

оцінюють учнів вчителі зі стажем до п'яти років. При більшому стажі успішність оцінки знижувалась. Дослідники пов'язують це з формуванням професійних стереотипів, своєрідною набутою «психологічною глухотою» [6].

Зрозуміло, що усвідомлення вчителем своїх позитивних і негативних якостей характеру, темпераменту, своєї індивідуальності в цілому, що виражається у рівні адекватності самооцінки, також проявляється у сприйманні, розумінні, оцінюванні інших.

Спрямованість учителя на себе й на інших здійснює значний вплив на характер міжособистісних контактів. Позитивне сприймання педагогом учнів і самого себе є одним з важливих факторів ефективності його діяльності і сприяє розвитку у школярів позитивної Я-концепції. Лише поставивши себе на місце учня, уявивши його життєву ситуацію, характер, переживання, можна більш глибоко зрозуміти його. Це не означає повністю уподібнитись до нього. Це неможливо і непотрібно, але дає можливість критично поставитися до учня і до самого себе. Щоб зрозуміти й оцінити скриті можливості ситуації, вчителю необхідно «відхилитись», розглянути їх у кількох різних ракурсах.

Процес спілкування є засобом і джерелом розвитку якостей особистості як суб'єкта взаємин, взаємозв'язків, взаємовираження, взаємовпливів. У цьому процесі знаходять своє відображення й особливості стилю суб'єкта спілкування, а саме: ініціативність, гнучкість, різноманітність дій, здатність встановлювати з дітьми ділові й емоційні контакти, впливати на розум, волю і почуття дітей, будувати взаємостосунки між ними.

Особливе місце посідають організаторські здібності, які ніби доповнюють соціально-перцептивні і комунікативні їх компоненти. У цій групі особливе місце належить здатності педагога володіти собою, його витриманість. Важливу роль тут відіграють експресивні риси вчителя. Адже педагогу важливо не лише знати, розуміти учня, а й вміти висловити своє ставлення до нього, до власних знань, думок, переживань, чітко та емоційно вербалізувати свої почуття і думки. Експресивні риси вклю-

чають в себе засоби мовлення; виразність, емоційність, переконливість, точність визначень – уміння викликати образне бачення. Важливу роль у процесі педагогічного спілкування відіграють невербальні засоби мовлення (пауза, жест, інтонація, поза, погляд, міміка). Вони повинні контролюватися вчителем [8, с. 145].

Найчастіше у школі використовується вольова експресія – це спрямований погляд, строга інтонація, струнка поза, короткі накази-інструкції. Така експресія створює робочу атмосферу, концентрує увагу, не дозволяє розслаблятися. Поруч має місце й інше: легка іронія, посмішка, доброзичливий погляд. Експресія є індивідуальною. Саме тому у виші потрібно навчити студентів способам поведінки, наприклад, у парному спілкуванні, дискусії, вчити встановлювати міжособистісний контакт з незнайомою людиною.

Як носій соціальної ролі, вчитель виконує різноманітні функції: навчально-дидактичні, організаційні, комунікативно-перцептивні, гностичні, стимулюючі, оцінювальні тощо. Але їх реалізація залежить від особистісних якостей вчителя: сили, змісту і спрямованості його «Я». Звідси різні типи спілкування вчителів з учнями.

Залежно від стилю, вчитель усвідомлено чи несвідомо не тільки вибирає конкретні прийоми встановлення контактів, а й певним чином, під тим чи іншим емоційним знаком, сприймає й оцінює особистість окремої дитини та колективні прояви в цілому. Оскільки стиль ставлення є поєднанням двох підструктур, він може бути по-різному гармонізований: позитивному внутрішньому ставленню може відповідати адекватна система педагогічних впливів; така сама адекватність може бути й за негативного стилю. Разом з тим є й внутрішньо розузгоджені стилі ставлення: негативні педагогічні дії в умовах внутрішньо позитивної позиції і зовнішньо позитивні дії при негативній позиції.

Як відзначав Я. Коломінський, діти чутливо реагують на ставлення до них педагога, на стиль, якого він дотримується. У

дослідженнях він виявив також зв'язок між стилем ставлення вчителя до класу й особистими взаєминами дітей [5].

Особливої гостроти питання про стиль взаємовідносин, взаємодії з учнями набуває в школах так званого нового типу: гімназіях, ліцеях, коледжах. Не секрет, що в таких навчальних закладах рівень знань та інтелектуального розвитку учнів в цілому значно вищий, ніж у звичайних школах. Відповідно більш розвинуті й почуття власної гідності, прагнення до самостійності, інші моральні риси. Учні шкіл нового типу сприймають своїх наставників у певних відношеннях зовсім не так, як останні сприймають себе самі. Маючи досить високу думку про фахову компетентність і ерудованість своїх вихователів, вони водночас не задоволені тим стилем, який покладено в основу взаємодії. Педагоги ж про це навіть не підозрюють, вважають комунікативну сферу своєї діяльності цілком благополучною.

Слід зазначити, що деякі вчителі, які працюють творчо, самі виробляють принципи й правила педагогіки взаєморозуміння. Зокрема, такі: відмовитись від звички часто підкреслювати здібності одних та неуспіхи інших; відмовитись від прямого протиставлення дітей один одному; не сварити в присутності інших, розмовляти частіше віч-на-віч; помічати найменші успіхи «слабких», але не підкреслювати це як щось несподіване; називати всіх по імені і добиватися цього від дітей при звертаннях одне до одного; постійно підкреслювати, що взаємини в класі повинні визначатися не тільки успішністю, а й тими добрими справами, які людина зробила для інших; виховувати розуміння того, що здібність для доброго учня – лише одна з чисельних позитивних властивостей особистості; обережно ставитися до жіночої гордості та чоловічої гідності; усе, що відбувається з учнями, приймати серйозно [7, с. 187].

Тож виходячи з вищезазначеного, можна дати обґрунтоване тлумачення поняття «рівноправне партнерство», а отже, різноманітних глибоких і цікавих контактів. Тут у жодному разі не йдеться про скасування або ігнорування статусних відміннос-

тей. За всіх обставин учень є учнем, а вчитель вчителем, і у взаємодії двох партнерів вирішальне слово належить учителеві. Отже, про яку рівноправність ідеться? По-перше, про права учня як людини. Про право на повагу своєї гідності з боку педагога, про право вільно висловлювати свою думку з різних питань ділового співробітництва, нарешті про право в тактовній формі висловлювати свою незгоду з думкою вчителя. Однак все це допустимо лише за умови, що і висловлювання, і весь тон поведінки учня будуть пройняті почуттям поваги й доброзичливості до свого наставника. Тут у педагога такі самі права, як і в школяра.

Звичайно, вчитель мусить постійно зміцнювати свій авторитет підвищенням культурного й фахового рівня, в тому числі удосконаленням своїх комунікативних здібностей, умінь і навичок, які б дали змогу йому діяти виключно методами переконання і навіювання, стати для своїх вихованців бажаним партнером у спілкуванні. Особливо це стосується вчителів, які роблять з дітьми перші кроки у світ знань [3].

Глибина та щирість у стосунках між людьми, яких об'єднує дружба, спільна діяльність або колегіальність, значною мірою залежать від того, наскільки ці люди можуть виявляти ці почуття у присутності інших. Відомий американський теоретик та практик гуманістичної психології К. Роджерс вивів п'ять способів реагування на повідомлення.

1. Реакція оцінювання. Людина, до якої звертаються, насамперед, оцінює труднощі, проблеми, переживання і думки партнера. В основному оцінюється ступінь складності, глибини повідомлення. Співрозмовник вказує на те, що має чи повинен зробити інший. Виражається це такими словесними формулами: «Це погано», «Це ненормально».

2. Реакція інтерпретації. Партнер намагається навчити побачити те, що насправді відбулося в даній ситуації, усвідомити те, що він дійсно відчуває, апелює до розуму співрозмовника, вважаючи, що той має або повинен ще раз все продумати: «Це означає те-то і те-то», «Не думай так, а думай інакше».

3. Реакція підтримки. Виникає бажання заспокоїти партнера. Людина говорить іншій про необхідність позбутися неприємних переживань, опанувати себе – тобто, не відчувати того, що вона відчуває: «Потрібно відволіктись», «Все вирішиться саме собою».

4. Реакція пізнання. Співрозмовника просять дати більше інформації щодо теми, що обговорюється, продовжити бесіду в певному напрямку через те, що, на погляд людини, яка слухає, подальший аналіз та обговорення будуть доцільними та корисними. «А що ти думаєш?», «Як це проявляється?».

5. Реакція розуміння. Партнер повторює своїми словами те, що почув, переконується, чи правильно зрозумів проблему або ситуацію, думки, почуття людини. Словесно реакція розуміння так і виражається: «Чи вірно я зрозумів тебе?». Ця остання реакція вважається найбільш сприятливою для конструктивної бесіди [1].

В умовах спілкування виникають різноманітні специфічні комунікативні бар'єри. Вони можуть мати соціальний або психологічний характер, їх причини можуть бути прихованими й очевидними. Одним з найважливіших елементів уміння розв'язувати міжособистісний конфлікт є здатність повністю усвідомлювати масштаби та деталі розбіжностей.

Для вчителя важливо знати причини конкретних конфліктів. Після їх виявлення необхідна корекція. Якщо перешкодою є власне переживання, нерішучість, то слід виробити методи подолання цих перешкод. Виявлення природи конфлікту має на меті необхідність самовдосконалення і самокорекції вчителя. У педагогічній взаємодії важливим є попередження бар'єрів і навіть використання їх для покращення взаємин з учнями. Ідеальним у такому випадку є раціонально-інтуїтивний метод усунення бар'єру. Він полягає в тому, що вчитель свідомо та обмірковано оцінює обставини, свої цілі, характер, інтереси, потреби учнів, втягнутих у конфлікт. Цей метод гальмує негативні емоції. Роздуми та інтуїція протиставляються новим емоціям. Якщо

ж прийняття рішень ускладнюється, найкращим способом є вихід із ситуації.

Позбутися негативних емоцій можна наступним чином: навчитися вибачати самому собі; вичекати певний час, щоби негативні почуття зникли; уникати невихованих людей; не дозволяти іншим спонукати вас до переживань почуття провини; бути готовим до контакту з тим, про кого, на вашу думку, після спілкування залишиться неприємний спогад; не втрачати довіру до себе і не знижувати через конфлікт власну самооцінку [4].

Таким чином, виявлено, що у школі відносини вчитель-учень мають, з одного боку, постійний характер, а з іншого – у змістовному аспекті набувають вибірковості та диференціації. Відносини у системі вчитель-учень фіксуються у вигляді певних позицій як з боку вчителя, так і з боку учня.

Позиція, коли вчитель спрямований на учнів, при наявності у нього необхідних властивостей особистості, а також механізмів і детермінант соціальної взаємодії, забезпечує йому продуктивність педагогічного спілкування та вплив на характер міжособистісних контактів, що дозволяє знизити можливість виникнення міжособистісних конфліктів.

Для успішного міжособистісного контакту в системі вчитель-учень мають значення такі соціально-психологічні особливості: 1) дотримання вчителем принципів і правил педагогіки взаєморозуміння; 2) соціально-психологічна надійність учителя (чи можна йому довіряти); 3) зрозумілість повідомлень учителя в процесі спілкування; 4) подолання вчителем бар'єрів спілкування; 5) вміння вчителя управляти своєю емоційною сферою та адекватно «читати» емоції учня за мімікою, пантомімікою, експресією обличчя, мовою; 6) аналіз учителем соціально-психологічних аспектів зворотних зв'язків з боку учня; 7) здатність учителя дивитися на події та вчинки учня з його соціально-психологічної позиції; 8) соціально-психологічна готовність учня до взаємодії; 9) здійснення учителем опосередкованого психологічного і соціально-психологічного впливу на учня з

метою мотивації та корекції взаємин; 10) оптимізація учителем соціально-психологічного середовища навчання у школі.

Перспективу дослідження ми бачимо в розробці прийомів та способів оптимізації міжособистісних контактів у процесі педагогічного спілкування учителів і учнів. Доцільним також було б обґрунтування програми соціально-психологічного тренінгу з набуття вмій і навичок встановлення контактів у системі вчитель-учень.

1. Андреева Г.М. Зарубежная социальная психология XX столетия: теоретические подходы / Г.М. Андреева, Н.Н. Богомолова, Л.А. Петровская. – М., 2001.

2. Бодалев А.А. Личность и общение / А.А. Бодалев. – М.: Педагогика, 1995. – 328 с.

3. Волкова Е.Н. Субъектность педагога: теория и практика: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 – «Педагогика и возрастная психология» / Е.Н. Волкова. – М., 1998. – 41 с.

4. Кан-Калик В.А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования / В.А. Кан-Калик, Г.А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1990. – № 4. – С. 9–16.

5. Коломинский Я.Л. Изучение педагогического взаимодействия / Я.Л. Коломинский // Советская педагогика. – 1991. – № 10.

6. Кондратьева С.В. Понимание учителем личности учащегося / С.В. Кондратьева // Вопросы психологии. – 1980. – № 5. – С. 143–148.

7. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев; под ред. А.А. Бодалева. – М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МО-ДЭК», 1995. – 356 с.

8. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений / Н.Н. Обозов. – Л.: ЛГУ, 1990. – 240 с.

9. Patterson C.H. Foundation for a theory of instruction & education psychology / C.H. Patterson. – N.Y., 1877. – 346 p.

10. Kohlberf L. Moral stages moralization: the cognitive development & behavior. Theory, research issues / L. Kohlberf. – N.Y., 1976. – P. 13–19.

Ковальчук З.Я. Социально-психологические особенности межлично-стного взаимодействия в системе педагог-ученик.

В статье раскрываются социально-психологические особенности взаимодействия в системе учитель-ученик. Отмечается, что направленность учителя на себя и на других, наличие у него тех или других свойств личности может обеспечить эффективность педагогического общения, а также повлиять на характер межличностных контактов.

Ключевые слова: взаимодействие, направленность, общение, коммуникативно-перцептивные процессы, социально-перцептивные компоненты, социальная роль, система учитель-ученик.

Kovalchuk Z.Ya. Socio-psychological peculiarities of interpersonal interaction in the system of «Teacher-Pupil».

Socio-psychological peculiarities of interaction in the system «teacher-pupil» are examined in the article. It is determined that the teachers' directions of themselves and others, presence of these or those peculiarities of a personality can provide the effectiveness of pedagogic communication, and also can influence on the character of interpersonal contacts.

Key words: interaction, communication, communicative-perceptive processes, social role, self-improvement, mutual influence, system «teacher-pupil».

УДК159.922.27

О.Д. Кузнецова

**ВПЛИВ КСЕНОФОБІЇ В МАС-МЕДІА УКРАЇНИ
НА СОЦІАЛЬНУ ПСИХІКУ НАРОДУ**

У статті розкрито вплив ксенофобії в мас-медіа України на соціальну психіку народу. Виявлено, що мас-медіа ксенофобія як специфічне психічне деформує соціально-психологічний образ як корінного українського етносу, так і інших етнічних спільнот, які проживають в Україні; впливає на викривлене світовідчуття, світосприймання і світорозуміння етнофорами представників інших народів